

Ђорђе СТЕПИЋ^{1*}

Правни положај жена у Душановом законнику, са посебним освртом на властелинке

Апстракт

Душанов Законик наставља раније уређење правних односа на трагу домаће правне традиције, посвећујући знатну пажњу легализовању друштвене стратификације: утврђујући правни положај различитих категорија становништва на различите начине. Поред друштвеног статуса, велики утицај на њихов положај имао је и пол: кроз уређење генералног положаја „сироте преље“ и процесног „сироте“, као и кроз друге одредбе о правном положају жене.

На супротном крају социјалног спектра налазе се припаднице владајућег сталежа – властелинке. На њих се наилази особито у материји наследног, мање у кривичном и другим гранама права. Поред анализе регула које се на њих односе, у раду ће бити обрађене и специфичности примене осталих, „неутралних“ правила на жене у Душановом царству, као и она која се тичу „госпође царице“, за коју се везују и одређена питања из јавног права.

На крају, биће изведени закључци о правном статусу жене/властелинке у Српском царству, као и њихово стављање у контекст права немањихке Србије.

Кључне речи: Душанов законик, правни положај жене, властелинке, примена права.

1. УВОД

Посматрање статуса жене у правној историји са исходишта достигнућа модерних правних поредака води општеприхваћеном, али одвећ предвидљивом и не нарочито откривајућем закључку: жена је третирана као подређена мушкарцу, није имала завидан положај, нису јој биле доступне функције у државној администрацији итд². Генерализација овог питања у посебним радовима на ту тему, само је допринела његовој занемарености у претходном периоду, те даљој легитимној обради. Бавећи се социјалном структуром Српске царевине,

^{1*}Ђорђе Степић, stepic.dj@gmail.com. Аутор је студент теоријско-правног смера треће године ОАС Правног факултета Универзитета у Београду.

² В. Садуша Ф. Реџић, О друштвеном статусу жене у досредњовековној и средњовековној Србији, Зборник радова Филозофског факултета ХЛI / 2011, Филозофски факултет у Нишу, Ниш, 2011, доступно на: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-3293/2011/0354-32931141515R.pdf>, Душанка Динић Кнежевић, Жене у огледалу Душановог Законика, у *Законик цара Стефана Душана: зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000, поводом 650 година од проглашења* (ур: Сима Ћирковић, Коста Чавошки), САНУ, Београд, 2005

С. Ћирковић пише о значају жена у Душановом Законику³ (ДЗ) следеће: „Женски део популације готово да се и не помиње. У прописима се огледа старатељска улога мушкарца, а жене бивају самостално третиране само као удовице или „сироте“, с тежњом да им се помогне кад су у улози главе домаћинства“⁴.

Међутим, положај жене далеко је сложенији и захтева детаљније проучавање од изнетог. Наиме, преко 20 чланова Законика бави се тим питањем, не нужно и директно помињући жену као такву. Њихова материја обухвата најзначајније гране права (грађанско и кривично, како материјално, тако и процесно), не трудећи се, притом, да их свеобухватно уреди. Нужно је имати у виду да је ДЗ само један део Душанове кодификације, а да су многа питања везана за жене (пре свега у материји грађанског права) прилично детаљно регулисана, како ранијим српским правом (кроз Законоправило Светога Саве и друге акте, као и кроз обичајно право), тако и кроз друга два дела царева трипартиције: *Закон цара Јустинијана*⁵ и *Скраћену синтагму Матије Властара*⁶. Имајући све то у виду, може се рећи да је привидна штурост норми о статусу жене у законском тексту без суштинског значаја: он је темељно уобличен у другим правним споменицима тога доба.

У овом раду ће се доминантно обрађивати регуле Законика од 1349. и 1354, док ће се, само где је то неопходно, упутити на норме других аката, пре свега из времена Душановог законодавног рада.

2. ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ЖЕНЕ У ДЗ

Када говори о темама значајним за статус жене, Законик то чини на различите начине: директним поменом речи „жена/е“ (чл. 104 и 195), коришћењем одредница у женском роду („хришћанка“ из чл. 9, „калуђерица“ из чл. 17 и „властелинка“ из чл. 54), али и индиректно (чл. 3 и 154). Претходна разматрања релативно штурог нормирања ових питања имала су у виду само одредбе у којима се о женама говори непосредно, не обраћајући пажњу на регуле које их се посредно тичу. Предмет ове анализе биће како претходне, тако и потоње.

2. 1. Материјалноправни положај

Анализирајући статусно право немањихке Србије, Т. Тарановски истиче да у погледу правне и пословне способности (слободних) мушкараца и жена није било никакве разлике, као ни приликом наслеђивања. „Српско право, као што уопште словенско право, није знало за негацију пословне способности женскиња те ни за обавезно старатељство нада њима, које

³ Сви чланови су навођени према Новаковићевој нумерацији Душановог законика. Текстови чланова биће наведени према *Душанов законик*, прир. Ђорђе Бубало, Завод за уџбенике-Службени гласник, Београд, 2010.

⁴ Божидар Ферјанчић, Сима Ћирковић, *Стефан Душан*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, 216.

⁵ Чланови Закона цара Јустинијана биће наведени према: Александар В. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Скопско научно друштво, Скопље, 1928, 236-240.

⁶ Правну природу и садржај ове две компилације лаконски перфектно анализира М. Благојевић. Милош Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Српска књижевна задруга, Београд, 2011, 273-275.

је вредело у германском праву.“⁷ Чак се могло закључити да су жене у донекле повољнијем положају у односу на мушкарце у погледу момента стицања делимичне пословне способности. Наиме, у српском средњевековном праву није постојао правни стандард пунолетства као момента стицања потпуне пословне способности, какав се данас познаје; гледајући Властареву Синтагму, може се закључити да смо усвојили ромејски концепт⁸: млађе малолетство је трајало за жене до 12, а за мушкарце до 14. године, док је пунолетство наступало са 25 година, иако се ослобађање старатељства могло затражити и раније⁹. Из овог следи да су жене уживале у две године дужој делимичној пословној способности. Идентична „предност“ постојала је и код завештајне способности.¹⁰

Пословна способност жена није била тек беживотна регула, већ је представљала редовну чињеницу, уважавану у правном животу Душанове Србије. Најчешћи правни послови које су оне закључивале били су (према штурим изворима), сасвим очекивано, купопродаја и *donatio mortis causa*, и то у модалитету поклона са налогом - задушни поклон земљишта на коме је поклонодавац имао бити погребен и достојно опеван¹¹. Два примера купопродаје, у којима се жене (по свему судећи себарке) јављају као продавци, посведочени су у попису имања манастира Богородице Хтетовске и у Призренском уговору.¹²

Наиме, приликом бележења манастирских непокретности, била је пракса да се, поред њихових претходних власника запише и *iustus titulus* таквог стицања. Тако једну њиву у Царевом Студенцу „купи игуман у Ћуре, Крајимирове ћерке и сестре јој Јере и у њих деце... за 20 кабал(а) жита у гладно време...“¹³ Ово показује да се на челу породичних задруга, самим тиме и као продавци у своје име и у име своје деце, могу јавити и жене. Овакве ситуације свакако представљају реткост, пошто се тумачењем члана 70¹⁴ *in fine* долази до тога да се оне не могу самовољно оделити хлебом из породичне заједнице.

⁷ Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави III део: историја грађанског права IV део: историја судског уређења и поступка*, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон а. д, Београд, 1935, 5

⁸ Имајући у виду сложеност оваквог система постепеног стицања пословне способности, наспрам потреба правног промета, Тарановски је скептичан у погледу овога, *Ibid.*, 6-8.

⁹ Матија Властар, *Синтагма*, (прев. Татјана Суботин-Голубовић), Српска академија наука и уметности, 2013, 55.

¹⁰ *Ibid.*, 156

¹¹ Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Српска краљевска академија, Београд, 1912, 696.

¹² Ради се о класичном купопродајном уговору, који своје атипично и правно погрешно име („Призренска тапија“) дугује свом откриваоцу. У целом раду користиће се, с обзиром на садржину акта, исправан термин.

¹³ Александар В. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Издавачка књижица Геца Кона, Београд, 1926, 131; Т.Тарановски, 107.

¹⁴ О чл. 70 ДЗ и фиктивним задругама в. Ђ. Бубало, *Законик*, 174.

Призренски уговор представља изузетан споменик српског средњовековног права, те је као такав већ био предмет научних анализа,¹⁵ због чега ће се овде поменути само основна места. Као продавац породичног „двора“¹⁶ у Призрену јавља се Доброслава, Каросова кћи, са двојицом синова, Првославом и калуђером Никодимом и кћери Рајом, која преноси својину над њим купцу, Ману, Драгичином брату, тако да „...од данас да си овлада Мано оним двором као и сами баштић ...“ при чему он ову непокретност слободно (без ограничења) може „харисати (поклонити), прикисати (дати у мираз), продати, за душу дати или заменити.“¹⁷ Као заступник Доброславин и остатка породичне заједнице, у случају спора, јавља се њен син Првослав. Структура овог уговора, као и нотарска форма, доследно прате ромејске узоре.

Овај је уговор посебно занимљив из још два разлога. Наиме, када се наводе лица која су сагласна са продајом, као носиоци права првокупа, и то као међница и сумеђница (особе чије се непокретности целокупном дужином или једним делом граниче са једном страном предметне), налазе се две жене: Богослава, Белехнина кћер и Бабица¹⁸. Ово показује да се бар у једном „кварту“ царског града, средином XIV века, могао срести низ непокретности у власништву жена, од чега су бар две биле у искључивој (неподељеној) својини. С друге стране, интересантна је и симболика породичног одређења купца (Мана, Драгичиног брата) и једног од сведока (Милоша, Кукичиног зета). Они се непосредно одређују преко женских чланова своје породице: први по својој сестри, а други по породици своје жене/тазбини.

Материју грађанског права, која се особито тиче жена, у ДЗ-у чине претежно одредбе брачног права (чланови 2, 3, 9 и 196), углавном везане за правоваљаност поступка склапања брака. Обавезна форма брака је била црквена, како стоји у члану 2: „*Властела и остали људи да се не жене без благослова свога архијереја, или да их благослове они које су поставили архијереји, изабравши их за духовнике.*“ и 3: „*И ниједна свадба да се не учини без венчања. Ако ли се учини без благослова и питања цркве, такви да се раставе.*“.

Разлог постојања ових норми лежи у тежњи да се искорени саложништво, тј. фактички брачни однос својствен обичајном праву словенских народа¹⁹. По њему, брак би могао бити закључен и отмицом девојке, што одредбе Синтагме и Законоправила експлицитно

¹⁵ В. Ђорђе Бубало, *Српски номици*, Византолошки институт САНУ, Београд, 2004, 143-152, Александар В. Соловјев, *Уговор о куповини и продаји у средњовековној Србији*, Архив за правне и друштвене науке, XV, Београд, 1927, 429 – 448.

¹⁶ Због вишезначности речи „двор“ нејасно је да ли се ради о земљишту или кући (са или без окућнице); ипак, Бубало прву опцију чини највероватнијом. Ђ. Бубало, *Номици*, 149-150.

¹⁷ А. В. Соловјев, *Споменици*, 148.

¹⁸ Остали носиоци овога права јесу сами чланови породичне заједнице, рођаци, који се својим „крстовима“ истога одричу, с тим што „Од имена пописаних на почетку остаје још (Со)фија са децом... Не може се одредити јесу ли и они били суседи... или рођаци.“ Ђ. Бубало, *Номици*, 148.

¹⁹ Зоран Мирковић, *Српска правна историја*, Универзитет у Београду – Правни факултет Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2017, 20.

забрањују.²⁰ Премда се не налази у ДЗ, логична санкција за брак закључен мимо прописане форме била би његова ништавост/непостојање. Уколико је сам благослов архијереја изостао, санкција би била „растава“ таквих супружника. Није незамислива ситуација да се обави црквено венчање без благослова надлежног („свога“) архијереја. Његова функција је изузетно значајна, пошто би он, или од њега одређени духовник, најбоље имао увид у потенцијалне брачне сметње између супружника (сродство и друге),²¹ као и у духовну зрелост потенцијалних брачника. Судаћи по томе, чак и када би благослов дао други архијереј, брак би се морао раставити.

Посебно разноврсна етничка слика Српске царевине допринела је отварању питања мешовитих бракова између православних и припадника других вероисповести. Питање брака између „хришћанина“ и „полуверке“²² није постављано. Решење је једноставно: друштвена очекивања су била да ће муж обезбедити православни карактер домаћинства²³. Међутим, супротну ситуацију браком мотивисаног прозелитизма закон не допушта. Наиме, уколико би се хришћанка (православна) удала за полуверца, њихов брак би могао постати пуноважан у православној цркви, уколико би се супруг покрстио у њену веру; ако то не би био случај трпео би одређене правне последице: жена и деца би му били одузети²⁴, а он би био обавезан да им, на име издржавања да део од куће, док би он сам након тога био послат у прогонство. Материјална санкција за иноверца у овој одредби пре свега одражава законодавчево уважавање најчешће животне ситуације у којој жене нису поседовале довољно имовине потребне за старање о себи и својој деци. Који део куће, односно имања би им припао, остављено је на дискрециону оцену суду.²⁵ Према формулацији у Законику, над додељеним би била заснована заједничка породична својина мајке и деце, иначе врло честа у српском средњем веку.²⁶

Још један начин престанка брака нормиран у ДЗ-у био је када би се један од брачника одлучио закалуђерити. Поред редовне процедуре за примање монашког пострига, у овој ситуацији био је неопходан благослов архијереја. Новаковић ову одредбу сматра нецелисходном или нејасном, оспоравајући кредибилитет Раковичког преписа, јединог где

²⁰ М. Властар, 73. Упркос овоме, овакав начин закључења „брака“ ће се задржати у нас у наредних неколико векова, те ће бити неопходно санкционисати га у Закону проте Матеје и Карађорђевог законнику, оба са почетка XIX века. З. Мирковић, 117.

²¹ Александар В. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1980, 172; Ђ. Бубало, *Законик*, 150; З. Мирковић, 55.

²² Полуверцем се овде сматра католик, као хришћанин неправославне деноминације. За нехришћане се даље у Законику користи реч „јеретик“, коју Новаковић посматра као синоним. Стојан Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, Књижарница Полет, Београд, 1898, 154.

²³ Т. Тарановски, 48; З. Мирковић, *ibid*, 55. Д. Динић Кнежевић подразумева под тим да се католикиња преверава пре закључења брака. Д. Динић Кнежевић, 60.

²⁴ Логично је да поред престанка породичне заједнице престаје и брак, по сили закона, премда законодавац нема потребу да то изричито и нормира.

²⁵ Новаковић примећује да законодавац ћути у погледу тога шта бива са остатком мужевљевог имања. С. Новаковић, *Законик*, 154.

²⁶ Т. Тарановски, 51-64.

се овај члан сусреће²⁷. С друге стране, Бубало исправно закључује да се „**моужи ни жене**“ из овог законског члана не могу поимати као полне ознаке, већ као супружничке²⁸. Дакле, брачник, ма ког пола, не би се могао замонашити без архијерејског благослова. Претходно би се брак раскидао „по благодети Божијој“, те се није тражила сагласност другог супружника, за кога нису настајале никакве обавезе и које је могло склопити други брак²⁹, премда нису били ретки случајеви да су супружници једно друго пратили у (одвојени) монашки живот.

Питање женског наслеђивања није посебно обрађивано у Законнику. Уколико је жена била чланица задруге, питање наслеђивања се није постављало,³⁰ а уколико је била племенитог рода, могла је наследити баштину по правилима наслеђивања властеле. Посебно интересантно питање се поставља око наслеђивања потчињене баштине. Према Д. Динић – Кнежевић, то је имплицитно дозвољено³¹ формулацијом члана 174: „*Земљеделци који имају своју баштинску земљу, и винограде и купљенице, да имају право од својих винограда и од земље у мираз оставити, или цркви положити, или продати, али увек да буде работника на том месту ономе господару чије буде село. Ако ли не буде работника на оном месту, ономе господару чије буде село, да има право (господар) одузети оне винограде и њиве.*“ Из овог члана исходи да је и жена могла наследити потчињену баштину, под условом да има некога ко ће за подносити работе. Тиме се, практично, одузима важност одредби Светостефанске повеље (1313-1318), по којој се на челу потчињене баштине могла наћи само жена удовица и то само као заступник свога сина, до пунолетства, не као власник³². Данас се језик ове одредбе Законика сматра проблематичним, што отежава разумевање њеног смисла. Велико ограничење права располагања потчињеном баштином (прецизније: располагања овлашћењима из *dominium utile*-а) јесте право господара (носиоца *dominium directum*-а) да захтева одређене работе, пописане у ДЗ. Технички, женина могућност наслеђивања над оваквим добрима није експлицитно искључена, све док је могуће да баштини обезбеди работника.³³

Наслеђивање бездетних брачника среће се у Закону цара Јустинијана³⁴, у члановима 31 и 32. По њима, законско право да наследи мужа има супруга, са уделом од једне четвртине, док муж може наследити супругу само тестаментарно, не и законски („...да не узме ништа, сем

²⁷ С. Новаковић, *Законик*, 264.

²⁸ Ђ. Бубало, *Законик*, 223.

²⁹ М. Властар, 135.

³⁰ З. Мирковић, 56.

³¹ Д. Динић Кнежевић, 62

³² Удовица без синова задржавала је право на кућу, селиште и њиву најбољу, чиме се обезбеђивала њена егзистенција. А. В. Соловјев, *Споменици*, 95

³³ Систематски тумачећи норме Бањске хрисовуље и Законика, З. Мирковић тврди да жена није могла наследити потчињену баштину, пошто се природа обавеза које је терете томе противила, као и њихово преношење на другог работника. Претпоставља се да други работници већ имају своје потчињене баштине. З. Мирковић, *ibid.*, 57.

³⁴ А. В. Соловјев, *Законодавство*, 239.

што му остави жена својом вољом.“). То се могло уредити и усменим тестаментом супруге „на самрти“. Уколико то није био случај, прикија би се морала вратити у женину породицу, онаква каква је била и дата.³⁵

Овакав систем наслеђивања привилегује удовицу, пошто се уважава њен посебно угрожен статус по смрти мужа, посебно узимајући да је њена прђија (мираз) најчешће представља целокупну њену посебну имовину. Имајући у виду још и да „словенско право иначе не познаје обичаје... да се при удаји редовно дају мирази у новцу и некретнинама“³⁶, њен положај постаје готово неиздрживо тежак, што се Законом ваљало исправити.

О даљим мерама социјалне заштите удовице говоре одредбе Законика о „сиротој“. О самом значењу термина сирота постојало је неколико расправа. Новаковић њу сматра сваком социјално угроженом женом³⁷, док се доцније усталило мишљење да је реч о сиромашној удовици, те да институт из члана 64 „сирота кудељница“ јесте таква сиромашна удовица која не може другачије да се издржава до пређући кудељу, посао који је у то време био јако скромно плаћан. Имајући то у виду, Законик каже: „Сирота кудељница да је слободна као поп.“ То значи, да је она, имајући у виду њен статус, ослобођена свих намета и обавеза као и свештеник на својој баштини. Положај сироте тиме је додатно ојачан у односу на остало социјално угрожено становништво („убоге“), које није било ослобођено својих обавеза, а о којима је брига поверена црквама.³⁸

У кривичном праву, положај жене као учиниоца кривичног дела у маломе се разликовао од мушкарчевог, те је законодавац посебно и не издваја из општег корпуса, користећи за учиниоца заменицу „ко“ или га наводећи у мушком облику, у случају различитих санкција према социјалном статусу учиниоца („себар“, „властелин“...). Исто тако, положај жене као жртве кривичног дела није посебно нормиран, са једним изузетком. У члану 96. као квалификаторна околност за један облик тешког убиства наведено да је жртва учиниочев отац, мајка, дете или брат³⁹. Санкција за учиниоца овог дела јесте смрт спаљивањем на огњу; идентична казна предвиђена је и у ВС.

2. 2. Процесноправни положај жене

³⁵ В. Исправу о враћању прђије Анђелије Зеновић, жене кнеза Стефана (Штиљановића), А. В. Соловјев, *Споменици*, 232. Конкретна исправа показује животност и примену Душановог законодавства и у деценијама/вековима и после губитка независности српских држава.

³⁶ О прђији, в. Прикија (Д. Динић Кнежевић) у *Лексикон српског средњег века* (прир. Сима Ћирковић, Раде Михаљчић) Knowledge, Београд, 1999, 583-584.

³⁷ С. Новаковић, *Законик*, 185.

³⁸ Црквени јерарси (игумани, епископи и митрополити) су били дужни да се о овима старају, онако како је уредио задужбинар, под претњом губитка сопственог достојанства (чл. 28. ДЗ)

³⁹ Изостављена је сестра; овај номотехнички пропуст је од великог практичног значаја, пошто се она не среће ни као жртва овог квалификованог облика убиства у Синтагми. М. Властар, 378. Правни стандард усходног и нисходног сродника, ДЗ везује за непосредно претходећу и следећу генерацију, те га проширује браћом, као бочним сродницима. Детаљније: А. В. Соловјев, *Законик*, 255.

Посебне одредбе Законика тичу се позивања брачника на суд. Наиме, у члану 104 ДЗ стоји: *„И да се не шаље пристав жени када муж није код куће, нити да се позива жена без мужа, већ да пошаље жена мужу поруку да иде на суд. У томе муж да није крив док му не стигне порука.“* Ова одредба суштински уређује како питање позивања жене као процесног субјекта, тако и позивања мужа, уколико позив не може примити лично, но само преко своје супруге. Дакле, ако се жена позива на суд, то се не може учинити без присуства и сазнања њеног мужа. У овоме се виде остаци мужевљеве власти над женом, која је до овога доба већ била значајно формално и садржински смањења. За разлику од појединих средњевековних права, где се муж *морао* појавити као женин заступник на суду, у ДЗ-у је довољно да он само буде присутан при уручењу позива жени.⁴⁰

Даље, жена се није могла појавити у својству мужевљевог заступника пред судом, док је супротно било сасвим могуће. Она је била дужна у мужевљево име само примити позив од пристава и мужа без одлагања известити о његовој обавези да се пред судом појави. Најпосле, до момента мужевљевог сазнања за позив, он не може бити оптужен за престој (кршење обавезе појављивања пред судом), што је једна од ретких ситуација у српском средњевековном праву да овакво понашање није повлачило негативне последице.⁴¹

У Душановој Србији, жене су могле да се појаве пред судом као: странка у спору, заступник (своје деце) и сведок. Судијска функција им, по свему судећи, није била доступна. Да ли је, међутим, женама било дозвољено да се јаве као поротници? Језичка формулација члана 154, који говори о пороти, као и упоредноправна искуства околних српских земаља тога доба упућују да је то било сасвим могуће. Поменути законски члан (по Струшком, Студеничком, Призренском и Раковичком препису) гласи: *„Који се поротници закуну и оправдају некога по закону, и ако се по том оправдању нађе поличје у онога који се оправдао, да узме цар од тих поротника вражду од хиљаду перпера, а потом да се тим поротницима више не верује, нити да се ко од њих ни жени ни удаје.“* Овај крај законског члана тумачен је на различите начине. Новаковић⁴² га је третирао као одређену језичку нејасноћу. Бубало⁴³ га преводи слободније, па каже: *„да се нико од њихове куће ни жени ни удаје“*. Оба ова става нису најзахвалнија за бранити. Новаковићев, због начела да ниједна реч у закону није сувишна, а Бубалов због претеране строгости одговорности читаве породице лажнога клетвеника. Више има смисла заузети релативно једноставно постављен став А. Соловјева, који члан поима језички буквално и, позивајући се на теорију Б. Марковића о правној природи пороте у ДЗ као доказне, а не пресуђујуће, закључује како су се и жене могле наћи

⁴⁰ Супротно: Д. Динић Кнежевић, 61.

⁴¹ С. Новаковић, *Законик*, 209; Т. Тарановски, 185.

⁴² С. Новаковић, *Законик*, 239.

⁴³ Ђ. Бубало, *Законик*, 208.

у улози поротника⁴⁴. Лажна заклетва уз налажење *corpus delicti*-ја код оправданог учиниоца, резултирало би апсолутном брачном сметњом код поротника/поротнице који ју је дао/ла.

У вези са закључним разматрањем претходног одељка, сирота је уживала и посебну процесноправну заштиту. „Сирота која није у стању да тужи или одговара (на суду), нека да заступника који ће се за њу парничити“ (чл. 73 ДЗ). Овом се нормом дозвољава посебно, по логици добродели, заступање, у случају када је лоше материјално стање странке (само уколико се ради о сиротој удовици) оно што онемогућава адекватно остваривање права у судском поступку. За разлику од данашњег института одбране сиромашног (чл. 77 Законика о кривичном поступку⁴⁵), заступника је сирота тражила сама – није јој био обезбеђен од државе. Са друге стране, суд је по Законику био дужан да овога заступника безусловно прихвати, док то у нашем позитивном праву није случај – он може одбити његово постављење.

Разматрајући ове фрагменте о посебном статусу жене спрам осталих одредаба ДЗ-а, увиђа се следеће:

1. Њена права су, генерално посматрано, прилично темељно уређена; у много чему је изједначена са мушкарцем⁴⁶.
2. Привилегије и права смањеног обима која је одликују, везане су за схватање жена као слабијег пола, како економски, тако и физички, подложних фактичком утицају чланова породице (особито оца и мужа).
3. Елементи женине подређености мужу су знатно умањени; врло често су само формални. Наравно, овде оперишемо са нормативним категоријама. Разложно је претпоставити да је та подређеност у породичном дому донекле јаче задржана, рецимо као дисциплинска власт.
4. Права социјално угрожене жене надилазе раније позната и призната по статусу удовиштва. Посебна брига о њима указује на то да је њихов фактички, метаправни супстрат (присуство удовица у општој популацији) био толико чест да је захтевао додатно регулисање.

3. ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ВЛАСТЕЛИНКЕ

⁴⁴Александар Соловјев, *Жене као поротници у Душановом законику*, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1939.

⁴⁵Законик о кривичном поступку, *Службени гласник РС*, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014 и 35/2019, чл. 77, доступно на: https://www.paragraf.rs/propisi/zakonik_o_kvivicnom_postupku.html

⁴⁶У брачном праву та једнакост се види у истим казнама за мушкарце и жене у нецрквеном браку; међутим, у осталим питањима та једнакост или уступа или потпуно ишчежава. В. Нина Кршљанин, Краљ као заштитник цркве: правна анализа Жичких повеља Стефана Првовенчаног, *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића. Тематски зборник у част 800 година проглашења краљевства и архиепископије свих српских и поморских земаља Немањића* (ур. Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић), Београд 2019, 422-443.

У случају сироте, види се колико ДЗ полаже на уређивање положаја жене на доњем крају друштвене лествице. Још више то чини на њеном супротном крају за припаднице аристократије. Властела је била етнички, културно и социјално дивергентан слој. Због тога законодавац одлучује да различито уреди њихов положај према последњем критеријуму, пошто би диференцијација према претходна два нарушила крхку кохезију унутар најмоћнијих слојева царевине. Одатле, постоји подела саме властеле на велику, малу и властеличиће⁴⁷. Међутим, говорећи о њиховим „парњакињама“, у Законику се не среће таква подела; само се налази на „владике“ односно властелинке. Упркос томе, разложно је претпоставити да се на племкиње одговарајућег статуса сходно примењивало право које је важило за такво племство.

3. 1. Материјалноправни положај

Одредбе грађанског права значајне за властелинке односе се, пре свега, на имовинско-правне односе: питања својине и располагања отроцима (44, 46) и наслеђивање (41, 48). Универзалност права на наследство, без обзира на пол, нормирана у Синтагми⁴⁸, доследно се проводи, по члану 41: „*Који властелин буде имао деце, или пак не буде имао деце те умре, и по његовој смрти баштина пушта остане, где се нађе од његова рода до трећег братучеда, тај да има његову баштину*“.⁴⁹ Уколико се не би пронашао наследник у осам наследних редова⁵⁰, баштина би се сматрала „одумртном“, имовина покојног би прешла на царство, те би цар постао директни и једини господар свом потчињеном становништву везаном за земљу конкретног декујуса. Премда се о праву супруге на наслеђивање не говори, у повељама које издају владари како би потврдили својину наследника над баштином, редовно се, као титулари права, помињу и удовице племића.⁵¹

Жене се, тако, могу наћи на челу властелинства са готово свим овлашћењима својствених племству, укључујући и ктиторску делатност и одлучивање о баштинским црквама⁵² (у складу са чл. 45. ДЗ), постављењу баштинског свештенства, о чему сведочи исправа номика

⁴⁷ Детаљније о властели као посебном социо-економском сталежу: Милош Благојевић, *ibid.*, 245-246; о историјату и правном статусу: Срђан Шаркић, Правни положај властеле у средњовековној Србији, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1/2010, Правни факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010.

⁴⁸ М. Властар, 249.

⁴⁹ Додатак на крају овог члана, који се среће у Раковичком препису: „*ако не буде ближњега*“, покушава да појасни постојање наследних редова, који се не помињу експлицитно нигде у Законику, али су обрађени у Синтагми. *Ibid.*, 249-251; С. Новаковић *Законик*, 38.

⁵⁰ О томе да ли се ради о осмом степену сродства или пак о седмом, в. А. В. Соловјев, *Законик*, 207-208; Т. Гарањовски, 120-121.

⁵¹ На пример, баштина кесара Прељуба се потврђује у првом реду његовој жени Јерини, а са њом и њиховом сину Томи. С. Новаковић, *Споменици*, 312-314.

⁵² В. Баштинске цркве (С. Ћирковић) у *Лексикон*, 34.

Калојана из друге половине XIV века о баштинској цркви задужбинарке Марене са синовима у Сопишту, јужно од Скопља.⁵³

Посебан правни режим био је предвиђен за симболе властеоског достојанства (инсигније) из својине умрлог властелина: „*Када умре властелин, коњ добри и оружје да се дају цару, а огртач велики бисерни и златни појас нека припадну сину његовом и да му цар не узме, Ако ли не буде имао сина, већ има кћер, да је кћи вољна с тим или продати или слободно (коме) оставити.*“⁵⁴ Први део овог члана ваља тумачити систематски, заједно са чланом 42, који уређује обавезу властеле да „...*дају...војске, да војују по закону.*“ И. Божић у вези са тим закључује: „... обавеза војевања увек је била везана за државину феудалног типа у најужем смислу. За наслеђивање таквих баштина чије држање цар потврђује својом хрисовуљом, упркос праву да се њима може слободно располагати, тражење *relevium*-а од...цара, сасвим је природно“⁵⁵. Такву баштину су могле наследити и жене, што није мењало њен карактер: исте су је обавезе теретиле, а својина над њима је потврђивана на исти начин.⁵⁶ Огртач и златни појас су симболи моћи који су, макар властелин имао више наследника, морали остати једном његовом сину, као знаци старешинства над породицом. Уколико би иза њега остала/е кћер/и, она која би их добила у наслеђе, теоретски посматрано, заузимала би идентичан статус као и син. Последњи део норме утврђује њено апсолутно право да са тим стварима слободно располаже.

За разлику од њих, властела отроцима није могла потпуно слободно располагати. Постојало је ограничење у погледу давања отрока властеоског у прикију (прћију, мираз), садржано у члану 44: „*И отроке што има ко, да их има у баштину, и њихову децу у баштину вечну, али отрок у мираз да се не даје никада.*“. Овај члан, пре свега његова формулација, често се наводе као доказ за изузетно неповољан, (готово) робовски положај који су имали властеоски отроци. Међутим, законодавац је сматрао да они никада не могу бити дати као миразни дар. Разлози за то би се могли наћи у посебним природама прикије и отрока у српском средњовековном праву. Мираз је био брачни дар над којим је муж имао право доживотног плодуживања, док је жена задржавала право својине, као *ius nudum*. Отрок, са своје стране, не сме да се посматра као пука ствар, већ као тешко подвлашћени субјект права; када се располаже њиме, уствари се располаже са користима од његовог рада.⁵⁷ Ако

⁵³ Ђ. Бубало, *Номици*, 152-166.

⁵⁴ Уопштено значење глагола „оддати“ - отпустити из своје власти, овде би боље пристајало. Соловјев сматра да кћер није могла да истиче инсигније, али да је са њима могла чинити ма шта друго. А. В. Соловјев, *Законик*, 214.

⁵⁵ Иван Божић, Коњ добри и оружје (уз члан 48 Душановог законика), *Зборник Матице српске за друштвене науке 13-14*, Матица српска, Нови Сад, 1956, 91-92. За више, в. Јован Ковачевић, Члан 48 Душановог законика и инсигније, *Историјски часопис књ.3*, Српска академија наука – Научна књига, Београд, 1951-2, 466-467.

⁵⁶ Опет погледати С. Новаковић, *Споменици*, 312-314.

⁵⁷ Дуга расправа у српској медијалистици: да се отрок треба поимати као тешко зависан субјект права или роб није дефинитивно разрешена. Став заступан у овом раду држи Бубало, Отрок (Ђ. Бубало) у *Лексикон*, 483-485. За супротно в. Т. Тарановски, 39-40.

отрока тако поимамо, логично је да његово давање у мираз поражава сврху „својине над њим“: њиме неће управљати властелинка, већ њен муж, којем овај не припада. Ако би га она ослободила/отуђила, стицалац би морао да трпи чињеницу да је он миразно „добро“ – чиме овакав промет постаје бесмислен. Следећи важан моменат за ово ограничење располагања јесте и потреба задржавања отрока на истом властелинству, у истом роду⁵⁸, пошто би његово одвођење у земље властелинкиног мужа могло нанети изузетну штету микроекономским односима (од поделе рада, на даље).

Премда није могла доводити отроке у мираз, властелинка је имала посебна овлашћења у погледу оних који су били у баштини њенога мужа, по члану 46: „*И још: отроке што имају властела да су им у баштину. Само што ће властелин ослободити или жена му или син његов, то да је слободно, а друго ништа.*“. Поставља се питање да ли је право властелинке на ослобађање отрока из имовине њеног супруга постојало и за време његова живота (што персонализује власт повлашћених над подвлашћеним) или тек по његовој смрти. У вези са тим интересантно је проучити наслове овог члана у различитим преписима ДЗ-а. Наиме, у Призренском препису насловљен је са „о отроцима“, док се у чак три преписа (Атонском, Бистричком и Барањском) овај члан јавља без наслова; први који му претходи јесте „о умрлој властели“. Међутим, у свим тим преписима се после тог наслова јављају чланови (од 41 до 48), који се баве и другим питањима везаним за властеоске баштине. Штавише, члан 48 је у Раковичком препису насловљен са „и опет о умрлој властели“, показујући тиме да је излагање о наследноправним последицама смрти племства претходно негде завршено. Бистрички препис, за члан 48 понавља наслов „о умрлој властели“, што би било бесмислено, да сва претходна правила говоре истом питању. Све поменуто, као и функционална и предметна веза овог члана у Призренском препису са чланом 44⁵⁹ упућује на то да ово право није пуко овлашћење наследног права. Поред свега наведеног, посматрајмо ово питање и правно-логички: зашто би Законик посебно истицао ово право за жену и сина као наследника умрлог властелина? Часом смрти декујуса, отроци би прелазили у њихову „својину“ и на њих би се примењивала општа овлашћења из члана 44, те би нормирање доцнијег члана о истом питању било сувишно. Такође, да је ово случај, да ли би то значило да ћерка-наследница не би имала право ослобођења, као једног вида располагања отроцима? Овакво решење би било у сукобу са поменутом слободом располагања, тако да се потоњи став о наследноправној природи властелинкиног права да „прости“ отроку не би могао доследно бранити.⁶⁰

Следећа регула која везује властелинке и њима потчињено становништво, залази у домен кривичног права, а налази се у члану 54: „*Ако ли властелинка блуд учини са својим човеком,*

⁵⁸ А.В. Соловјев, *Законик*, 211.

⁵⁹ О насловима у различитим преписима в. Ђ. Бубало, *Законик*, 124-126.

⁶⁰ За супротно: А. В. Соловјев, *Законик*, 212-213, премда ни он не заузима конзистентан став о моменту права на располагање отроцима (по смрти властелина, или док је он на самрти).

да им се обома руке одсеку и нос одреже“ . Блуд племкиње са подређеним⁶¹ (било отроком, било меропхом) исходовало би строго телесну санкцију за обе стране, истоветну са казном за властелина који би силовао властелинку (чл 53). Овде се присутна „једнакост“ у кажњавању показује са каквим се презиром друштво односило према неверству повлашћених жена. У свим осталим случајевима, блуд супругин би био регулисан према одредбама Синтагме или обичајног права.⁶²

У истој материји остаје члан 53 ДЗ: „Ако који властелин узме властелинку на силу, да му се обе руке одсеку и нос одреже. Ако ли себар узме на силу властелинку, да се обеси. Ако ли себи равну узме на силу, да му се обе руке одсеку и нос одреже.“ Поред тога што се у њему жена појављује као жртва, што је уобичајено у премодерним правима код овог дела, овај члан представља једну типичну норму Законика у области кривичног права из више разлога. Треба их напоменути неколико: формулација норме, брутално телесно кажњавање и велики утицај социјалног положаја на (неједнаку) примену права⁶³. Оно што је индикативно при разматрању ове регуле јесте чињеница да силовање⁶⁴ себарке од стране властелина није разматрано. Могуће је да је таква ситуација решавана по правилима Синтагме, Законоправила или обичајног права.⁶⁵

Чињеница да је жртва силовања властелинка, од доба Другог законика⁶⁶, повлачи са собом посебне процесне последице. У ДЗ, у члану 192, стоји: „За три работе, за неверу, и за крв и за силовање властелинке, да иду пред цара.“⁶⁷. Новаковић, као што то чини код већине чланова Раковичког преписа, указује на то да је члан нејасан и највероватније непотпун.⁶⁸ С

⁶¹ У том смислу: *Ibid.*, 218-219. Супротно Душанка Динић Кнежевић, 61, која сматра да се термин „свој човек“ односи на мушкарца истог друштвеног положаја – властелина.

⁶² Синтагма, поред самог дела блуда регулише и више споредних питања блудника и рођених из блуда (најпре у брачном, породичном и наследном праву) в. нпр. М. Властар, 158. О односу блуда и прелјубе: *Ibid.*, 287.

⁶³ В. Нина Кршљанин, Сталешка неједнакост у казненом праву Душановог законика, Страни правни живот, 3/2012, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2012.

⁶⁴ Соловјев сматра да је код „насиловања“ реч о силовању, доследно аргументујући свој став. А. В. Соловјев *Законодавство*, 181-183; А. В. Соловјев, *Законик*, 217-218. Д. Динић-Кнежевић, не образлажући, заузима супротан став тј. да се у овом члану говори о отмици. Д. Динић-Кнежевић, *ibid.*, 60. Због наведеног, овде се ваља приклонити првом мишљењу. Отмица је исцрпно регулисана у глави А-13 потпуне, односно А-12 скраћене Синтагме. М. Властар, *ibid.*, 73; А. В. Соловјев, *Законодавство*, 179-181.

⁶⁵ Тарановски преноси интересантно Новаковићево запажање у вези неписаног права: „Споменици су за нас доста нејасни, јер се временом заборавило оно што се онда сматрало као свакоме познато, те се није ни писало“, Т. Тарановски, 5. Овакво резонување које је, без сумње, држао и средњовековни законодавац, ствара проблеме данашњим историчарима права. З. Мирковић, 68-69.

⁶⁶ Под Другим Закоником подразумева се други, доцнији део кодификације, донет између 1353. и 1354. године, тј. лета 6862, индикта 7. *Душанов законик* (ур. Димитрије Богдановић, Милорад Павић, Милорад Ђурић, Милисав Савић), Просвета – Српска књижевна задруга, Београд, 1986, 77; Ђ. Бубало, *Законик*, 201.

⁶⁷ Бубало излаже теорију да се владика у Раковичком препису схвата у мушком роду, те да поменуто дело није силовање већ содомија међу властелом. Међутим, овакав став не поткрепљује са довољно доказа, посебно имајући у виду да се у осталим члановима где се владика помиње у другим преписима (нпр. Призренском) доследно користи као израз властелинку и то у узастопним члановима, као и да се у српским правним споменицима још од времена краљице Јелене. Владика (Р. Михаљчић) у *Лексикон*, 86.

⁶⁸ С. Новаковић, *Законик*, 262.

обзиром да су царски дугови, дела за која је судио искључиво царски суд (*reservata*) за отроке нормирани у члану 103, а за странце у члану 183, разложна је Бубалова претпоставка да се ради о надлежности царских судија за властелу⁶⁹, пошто се код кривичног дела невере као учинилац јавља само припадник повлашћеног сталежа. Нормирање крви и „разбоја владишког“ као царских дугова могло је бити учињено како би се спречио притисак властеле на судске власти и омогућило правично суђење. Ово би помогло конкретизацију независног положаја „судија царства ми“, прописаног сада већ чувеним члановима 171 и 172, у пракси.

Наравно, поред обрађених, могућа је примена готово свих других одредаба о властели на властелинке. Ово је искључено само у оним члановима који, по правној логици онога времена, могу говорити једино о властелину мушког рода (насиље, чупање браде, предвођење војске...)

Разматрајући одредбе о положају властелинке закључује се да је он знатно бољи него статус жене загарантован општим нормама ДЗ-а, без обзира на њено звање. Управо због њиховог друштвеног положаја, законодавац је сматрао да би било целисходно дати им бољи правни положај. Правила о отроцима налазимо само у одредбама о властели(нкама), (пошто су их само оне од свих жена могле поседовати). Законско наслеђивање баштине је дозвољавано и жени и кћерима покојника, због тога што се природа баштинских обавеза властеле није томе противила, за разлику од потчињених баштина. Кривично дело које би починила властелинка или које би било почињено над њом кажњавано је са посебно тешким казнама, зато што је ударало на морал/достојанство жене највишег сталежа.

3. 2. О „госпођи царици“

Најпосле, завршавајући осврт на властелинке, потребно је нешто рећи и о највишој властелинки средњевековне Србије: госпођи царици. Наша држава је имала само две царице: Јелену Асен и Ан(к)у Басараб, с тим што је потоња оставила сасвим незнатан траг у српској историји. Ово одсликава и законодавни текст: у време потенцијалног новелирања Законика⁷⁰, за време цара Уроша, наилази се само на једну одредбу о госпођи царици, у члану 195: „*И жене да не ноћивају у цркви, осим госпође царице и краљице.*“ Ова норма њој и краљици даје једну посебну привилегију – ноћивања и у мушком манастиру,⁷¹ коју није могла имати нити једна друга жена у средњем веку, ма колико високог рода била. Цркве и

⁶⁹Ђ. Бубало, *Законик*, 222.

⁷⁰ Соловјев помиње како је могуће да су поједини чланови закона са краја донети у време Цара Уроша. А. В. Соловјев, *Законодавство*, 223. На ову могућност особито указује одредба члана 196, која помиње госпођу краљицу: царска Србија до Јевросиме Мрњавчевић, тј. до 1365. године, није имала краљицу. Цар Урош се Аном Басараб оженио тек по ступању на власт (око 1360. године), те се та титула није могла односити на њу. В. Ђорђе Бубало, *Време Душановог законика, Slověne, no 2*, Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Московский педагогический государственный университет», Москва, 2015, 127.

⁷¹Ово је свим женама било забрањено 123. Јустинијановом новелом, М. Властар, 330.

манастири су у тешка времена били најбоље *impromptu* склониште: често би били одлично утврђени, а и клирике је теретила обавеза старања о свима који би се у њима затекли. Уколико не би било могуће „прву даму“ Царевине збринути у женском манастиру, ова одредба би јој гарантовала сигурност, премда је очевидно у супротности са типцима којима је био уређен монашки живот братства.

С друге стране, одредбе које недвосмислено припадају изворном ДЗ-у, царицу постављају као изузетно моћну фигуру, толико да је заштита од њене самовоље и осиноности битна колико и она од царева. О овоме говоре остали чланови у Законнику где се она помиње (чланови 43, 136, 140).

Прва поменута норма јесте једна од многобројних гаранција неповредивости властеоске баштине, које се срећу широм ДЗ-а. Међутим, док остале одредбе махом потврђују права над стеченим баштинама и акте (хрисовуље и простагме – повеље) дате њиховим власницима, код ове је тај сегмент заштите дат негаторно: „*И да нема право господин цар, или краљ, или госпођа царица никоме узети баштину силом, ни купити, ни заменити, осим ако ко сам буде желео.*“ Овај „тандем“ – краља (престолонаследника) и царице, као двоје најмоћнијих људи у Царству, после самога владара, сретаће се и у доцнија два члана. Логика овог члана је јасна: властеоски поседи морају бити заштићени како од произвољног одузимања од стране јединих у држави моћнијих него што је сама властела, тако и од принудног располагања својим очевинским наслеђем.⁷²

Чињеница да царица поседује такву моћ да се она мора ограничити као и моћ њеног супруга, задивљујућа је. Па ипак, она још више долази до изражаја када се имају у виду случајеви када цар њој мора поименце прописати послушност својим исправама (члан 136) и заповестима (члан 140).

Први од њих каже: „*Исправа царева да се послуша где дође, или госпођи царици, или краљу, или властели великој и малој, и свакоме човеку. Нико да се не оглуши о оно што пише у исправи царевој. Ако ли буде такве исправе, што не може неко извршити, или нема да да, истог часа да иде опет с исправом цару, да извести цара.*“ Обавеза послушности царевих поданика прописана је без обзира на то коме је исправа упућена, стога ова регула спада у оне које поштују начело универзалности примене права, које није било усвојено у нашем средњовековном законодавству. Посебан помен царице на овом месту је последица потребе, не само апстрактна заповест, пошто је остало забележено њено отказивање послушности супругу.⁷³ Проблематично је само то што ова норма остаје наизглед *lex imperfecta*, с обзиром да за одбијање послушности царевој исправи није предвиђена санкција.⁷⁴

⁷² За више о значењу баштине, Баштина (Р. Михаљчић) у *Лексикон*, 31-32.

⁷³ Вредан је помена пример царичиног самоиницијативног примењивања тзв. обалског права, које је Душан претходно укинуо. А. В. Соловјев, *Законик*, 287.

⁷⁴ Ђ. Бубало, *Време*, 125.

Следећи уређује примање туђег човека, себра, што је био један од тежих преступа из времена Првог законика, истичући, поново, универзалност примене права, без обзира на статус и друштвену моћ, укључујући и царско достојанство: „*Заповед царска: Нико ничијег човека да не прими, ни цар, ни царица, ни црква, ни властелин, ни било који други човек да не прими ничијег човека без исправе царева. Тако да се казни ко год био као и издајник.*“ Овде ни царева власт није неограничена: његова заповест о прејему морала је бити у одговарајућој форми, како би производила резултате. Као и у претходно обрађеном члану, ни овде се не наилази на санкцију већ само на упућује на сходно кажњавање (као за неверу), прописано у Скраћеној Синтагми.⁷⁵

Није од малог значаја ни чињеница да се царица (Јелена, у монаштву Јелисавета) помиње у већини повеља њеног мужа и сина, са импресивном титулатуром. Тако, на пример, у заједничкој повељи Манастиру Светих Арханђела из 1353. године, помиње се као „*благоверна и христољубива царица кира Јелена, августа*“.⁷⁶ Цар Урош, у повељи епископу мелничком из 1356. године, о њој пише као о „*госпођи ми и матери сведржавној и августу, царици Јелисавети, матери царства ми.*“⁷⁷ Поред овога, извесно је и да је издавала и сопствене повеље које, нажалост, нису сачуване до данашњих дана.⁷⁸

Но, шта све ово говори о положају царице у доба Царства? Прво, њена улога није била церемонијална ни формална, већ је носила суштинску моћ, која се морала наћи под законом. Она је могла имати све ингеренције највишег властелина, уз поједина овлашћења иначе везана само за цара, као што је прописивање царинског намета Дубровчанима („... *de donando domine imperatrici in cera uerperos C super mercationes que portabuntur in Slavoniam*“).⁷⁹ Друго, она се јавља у појмовној асоцијацији са царем (поред обрађених, и у члану 187), што јој додатно даје на значају. Поврх свега, за њу је резервисана и једна уникатна привилегија, ноћивања у мушким манастирима, до тада нечувена за световно и црквено законодавство позног средњег века.

4. ЗАКЉУЧАК

Законик, као и остатак Душановог законодавства, доноси доста материјала о женама, који је делимично расправљен у претходном делу рада. Међутим, требало би да одговори на два питања помогну да се ефикасно закључи обрада њиховог статуса.

Првенствено: због чега су за жене прописане привилегије/дискриминација на које наилазимо? Ово питање се мора посматрати у два главна правца: полност и материјално стање. Наиме, поимање жене као нежнијег пола исходује другачији правни третман: с једне

⁷⁵ За анализу овог дела у в. А. В. Соловјев, *Законодавство*, 171-173.

⁷⁶ С. Новаковић, *Споменици*, 701. Слично поштовање Душан показује према својој мајци „... госпођи и мајци царства ми, благочестивој краљици кира Теодори...“, *Ibid.*, 631.

⁷⁷ *Ibid.*, 308.

⁷⁸ *Ibid.*, 475.

⁷⁹ *Ibid.*, 173.

стране, рецимо, она не може тамничити за дуг и привилегован је поверилац свога супруга⁸⁰, али јој, с друге, не приличи да војује и суди. Дакле, јамче јој се нека права мушкарцима недоступна, а лишава се појединих обавеза/привилегија њима својствених. Она се третира „повољније“ управо због тога што се универзална примена права сматра неправедном према њој, без обзира на њен иметак. На другим местима (рецимо, код заштите сироте и посебног јамчења неповредивости имовине од стране мужа), превагу односи њен претпостављени лошији имовински положај, а не њена полност. Посебне норме се, са овог аспекта, доносе како би се заштитила од крајњег сиромаштва или претераног потчињавања мужу, чиме се донекле коригују у оно време и даље важеће норме, рецимо Номоканона Светог Саве и Жичких повеља.

Најпосле: шта нас то може навести да устврдимо да је положај жене, овако уређен у општим правним правилима, икада прешао у фактицитет? Премда су извори о средњевековној правној пракси у овој области малобројни, што оставља одређену могућност отклоне према закључцима из њих изведених, ипак откривају доста о примени права. Рецимо, у оба најпознатија сачувана купопродајна уговора српског средњег века, Призренском и Трепчанском, као продавци се појављују жене; властелинке издају сопствене повеље, уређују своје баштинске цркве и обилато помажу манастире, најчешће са својом децом. Дакле, женско учествовање у правном животу овога доба нипошто се не сме сматрати изузетком, већ нечим сасвим природним.

Ово су само неки од доказа суштинског положаја жене у време Душанове државе. Иако је у многоме била типична средњевековна монархија, са великим разликама међу сталежима и међу половима, ипак је, својом регулативом, учинила напоре да подвлашћене заштити од повлашћених. Универзална примена права није била својствена овом времену, тако да ће се тај циљ остваривати посебним методом: привилеговањем и ослобођењем од неких обавеза. Управо у томе лежи значај Душановог законодавног рада. Сваким доцнијим читањем, све очигледнија бива његова инвенција и уобличавање права вишенародног царства, са свим његовим многобројним разликама. Ово му омогућује да буде стална тема за проучавање кроз различите научне дисциплине.

Српско царство, иако тек трептај у домаћој и светској историји (1346-1371), оставило је трајан и немали допринос у различитим областима. Његов правни значај се огледа у важењу одредаба његовог Законика у наредним деценијама (у току којих, уз измене, наставља свој живот као позитивно право држава – наследница/остатака) и вековима (кроз преписе који су коришћени као извори аутономног права Српске цркве у оквиру правних система страних држава). У доцнијим бурним временима, његове поједине одредбе губе на значају, а та се инволуција/профанизација права нарочито негативно одразила у односу на положај жена. Оне морају задржати све традиционалне улоге које су до тада обнашале; поред тога, неретко ће се сретати и као главе породица/кућа. С друге стране, нестанком српских држава и

⁸⁰ М. Властар, 183, 360.

државног поретка, правна правила и гаранције које су уживале такође се губе. Социјална права сиротих не могу обезбеђивати задужбине окрњених поседа; српска властела у потпуности ишчезава као сталеж, а са њом и све привилегије које су властелинке могле имати. Таква аномија отвара пут враћању обичајног права, које није пружало женама нарочито завидан статус. Ништа боље се не може рећи о таквом праву формираном под вековима отоманске опресије. Биће потребно неколико стотина година како би се права жена у свим сегментима издигла или барем уподобила са онима која су уживале у време Душановог Законика.

Legal position of women in Dušan's Code, with special reference to noblewomen

Abstract

Dušan's Code continues the earlier regulation of legal relations in the wake of the domestic legal tradition, paying a lot of attention to the legalization of social stratification: determining the legal position of different categories of the populus in different ways. In addition to their social status, their sex also had a great influence on their position: through the regulation of the general position of the "poor seamstress" and the procedural one of the "poor woman", as well as through other provisions on the legal position of women.

At the opposite end of the social spectrum are female members of the ruling class - the noblewomen. They are found especially in the matter of inheritance law, less in criminal and other branches of law. In addition to the analysis of the rules that apply to them, the paper will also address the specifics of the application of other, "neutral" rules to the status women in Dušan's empire, as well as those concerning the "Lady Empress", to which certain issues of public law are related. .

Finally, conclusions will be drawn on the legal status of (noble)women in the Serbian Empire, as well as their placement in the context of the rights of the Nemanjic Serbia.

Keywords: Dušan's code, legal status of women, noblewomen, application of law.

ИЗВОРИ:

1. Александар В. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Издавачка књижница Геце Кона, Београд, 1926.
2. *Душанов законик*, прир. Ђорђе Бубало, Завод за уџбенике – Службени гласник, Београд, 2010.
3. *Душанов законик* (ур. Димитрије Богдановић, Милорад Павић, Милорад Ђурић, Милисав Савић), Просвета – Српска књижевна задруга, Београд, 1986.
4. Законик о кривичном поступку, *Службени гласник РС*, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014 и 35/2019, доступно на: https://www.paragraf.rs/propisi/zakonik_o_kvivicnom_postupku.html

5. Матија Властар, *Синтагма*, (прев. Суботин-Голубовић Т.), Српска академија наука и уметности, 2013.
6. Стојан Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, Књижарница Полет, Београд, 1898.
7. Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Српска краљевска академија, Београд, 1912.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Александар Соловјев, *Жене као поротници у Душановом законуку*, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1939.
2. Александар В. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1980.
3. Александар В. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Скопско научно друштво, Скопље, 1928.
4. Александар В. Соловјев, „Постанак и значај Душанова законика“; у *Душанов законик – закон благоверног цара Стефана, бистрички препис* (ур. Старчевић Д), Етхос, Београд, 2002.
5. Александар В. Соловјев, *Уговор о куповини и продаји у средњовековној Србији*, Архив за правне и друштвене науке, XXXII Београд, 1927, 429 – 448.
6. Божидар Ферјанчић, Сима Ћирковић, *Стефан Душан*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005.
7. Ђорђе Бубало, *Време Душановог законика*, *Slověne, no 2*, Федералноне государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Московский педагогический государственный университет», Москва, 2015, 127.
8. Ђорђе Бубало, *Српски номици*, Византолошки институт САНУ, Београд, 2004.
9. *Законик цара Стефана Душана: зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000, поводом 650 година од проглашења* (ур: Сима Ћирковић, Коста Чавошки), САНУ, Београд, 2005, 57-79.
10. Зоран Мирковић, *Српска правна историја*, Универзитет у Београду – Правни факултет Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2017.
11. Иван Божић, *Коњ добри и оружје* (уз члан 48 Душановог законика), *Зборник Матице српске за друштвене науке 13-14*, Матица српска, Нови Сад, 1956.
12. Јован Ковачевић, *Члан 48 Душановог законика и инсигније*, *Историјски часопис књ.3*, Српска академија наука – Научна књига, Београд, 1951-2, 466-467.
13. *Лексикон српског средњег века* (прир. Сима Ћирковић, Раде Михалчић) Knowledge, Београд, 1999.
14. Милош Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Српска књижевна задруга, Београд, 2011.
15. Нина Кршљанин, *Краљ као заштитник цркве: правна анализа Жичких повеља Стефана Првовенчаног*, *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића. Тематски зборник у част 800 година проглашења краљевства и архиепископије свих српских и поморских земаља Немањића* (ур. Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић), Београд 2019.

16. Нина Кршљанин, Сталешка неједнакост у казненом праву Душановог законика, Страни правни живот, 3/2012, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2012.
17. Садуша Ф. Рецић, О друштвеном статусу жене у досредњовековној и средњовековној Србији, Зборник радова Филозофског факултета XLI / 2011, Филозофски факултет у Нишу, Ниш, 2011, доступно на: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-3293/2011/0354-32931141515R.pdf>
18. Срђан Шаркић, Правни положај властеле у средњовековној Србији, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 1/2010*, Правни факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010.
19. Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањиној држави III део: историја грађанског права IV део: историја судског уређења и поступка*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон а. д, Београд, 1935.